

УДК 821.161.2

Ольга Деркачова

ШІСТДЕСЯТНИЦТВО У КОНТЕКСТІ ЕЙДОЛОГІЧНОЇ ЛІРИКИ

У статті розглянуто поезію шістдесятників у контексті ейдологічної лірики, визначальною особливістю якої є образ, на противагу міфу та метафорі, властивих референтній та неориторичній ліриці. Поезію шістдесятників аналізуємо крізь призму семіотичних уявлень про поетичний текст як знак-індекс.

Ключові слова: шістдесятництво, ейдологія, образ, знак-індекс, семіотичний квадрат.

В статье рассмотрена поэзия шестидесятников в контексте ейдологической лирики, определяющей особенностью которой является образ, в противовес мифу и метафоре, свойственных референтной и неориторической лирике. Поэзию шестидесятников анализируем через призму семиотических представлений о поэтическом тексте как знаке-индексе.

Ключевые слова: шестидесятники, ейдология, образ, знак-индекс, семиотический квадрат.

The article deals with the poetry of the progressive Ukrainian poets of the sixties in the context of eidological lyric poetry. The distinctive feature of the mentioned poetry is the eidos to counterbalance the myth and metaphor which are natural for referent and neorhetorical poetry. The poetry of the progressive Ukrainian poets of the sixties is analyzed in the light of semiotic conception of the poetical text which we perceive as a sign-index.

Key words: poetry of the sixties, eidology, eidos, sign-index, semiotic square.

Ейдетику розуміємо як здатність зберігати яскраві образи предметів тривалий час після зникнення самих предметів з поля зору. Оприявлена у художньому творі ідея, крім своїх іманентних властивостей, набуває властивостей художнього образу, що за багатьма показниками та параметрами відрізняється від традиційного. Образне буття людини у художньому тексті можна визначити як вищий ступінь самоорганізації світу. За Гуссерлем, досвід необхідно отримувати з даного, з феномена як реального явища, феномена життєвого світу. Р. Інгарден зазначав, що мистецтво належить до інтенційного буття. Іntenційні предмети визначаються інтенційними актами реципієнта, без якого вони є лише бездієвим семантичним кодом. Літературний твір також трансформується у динамічне явище у процесі рецепції. Він має, за Інгарденом, такі шари: звук, значення, форма, представлена предметність та дійсність. Однією з правд у літературному творі є правда ейдологічна [2, с. 175].

Лірика шістдесятництва стала своєрідним протиставленням умовно референтній та власне референтній ліриці 50-х років і, фіксуєчи навколишню реальність, практично заново відкрила її реципієнтові, вивівши спостереження до рівня узагальнень. Новий художній світ був світом, пронизаним авторською емоційністю.

До феномену шістдесятництва зверталосся та звертається чимало науковців: В. Агеєва, С. Андрусів, Д. Бобишев, В. Брюховецький, Т. Гундорова, В. Дончик, М. Жулинський, О. Зарецький, Б. Захарова, Н. Зборовська, М. Ільницький, Г. Касьянов, І. Кошелівець, Б. Кравцев, Ю. Курносів, Л. Медведєва, О. Пахльовська, Б. Рубчак, Т. Салига, Е. Соловей, Є. Сверстюк, В. Табачковський, Л. Тарнашинська, Ю. Шевельов.

Л. Тарнашинська називає появу шістдесятництва вибуховою, це поява-спалах: «Вибухова поява творів нової генерації українських письменників викликала значний резонанс у літературному середовищі: на них зреагували як літературні ровесники, так і старші побратими по перу» [11, с. 517]. Дослідниця зазначає, що дискусія розгорнулася навколо новаторських пошуків молодих авторів і була означена параметрами «батьки – діти», які можна потрактувати і по-іншому – у парадигмі «традиція і новаторство»: «За цими умовними означеннями стояв цілий комплекс проблем – від ідейно-політичних позицій до жанрово-стильових прозрінь» [11, с. 517].

На зміну світоглядної свідомості вказував Є. Сверстюк: «Стривожені війною, гартовані злиднями, оглушені тоталітарною ідеологією, люди раптом прокинулися від падіння страшного ідола й кинулись до пробоїни в стіні, де він упав... З цього почались шістдесятники – ті, яким засвітила істина і які вже не захотіли зректись чи відступитись від світла» [8, с. 128].

В. Дончик зазначає, що художня творчість цього покоління «відрізнялася від попередніх 40-50-х років значно гострішою, глибшою проблемно-змістовою наповненістю, а ще й ініціюванням численних суто художніх жанрово-стильових новацій» [10, с. 7].

М. Жулинський означив рух шістдесятників як фазу нового антиколоніального опору, спровокованого руйнуванням колективної міфології.

С. Андрусів вважала, що цей рух мав на меті порятувати український світ через бінарну опозицію метафізичного та імперського. Такий культурний антиколоніалізм повертав почуття національної гідності.

Є. Сверстюк писав про поетів-шістдесятників так: «Іван Світличний виводив соцреалізм на загальнолюдський простір і демонтував теорію партійної літератури. Іван Драч приніс перші вірші, незручні і незрозумілі, так, наче його ніколи не вчили, про що і як треба писати... Микола Вінграновський тривожно заговорив про свій народ, і метафори його зазвучали апокаліптично. Василь Симоненко заговорив з Україною в тоні недозволеної ширості й одвертості. Ліна Костенко зрідка виступала з віршами, але то були вірші такого звучання, наче вся радянська поезія для неї неістотна...» [7, с. 26].

Проте актуальним залишається питання про розгляд поезії шістдесятництва у контексті ейдологічної лірики, особливістю якої є семіотичне уявлення про текст як знак-індекс. Також визначальним для ейдологічної лірики є поняття образу. Споглядаючи в ньому іншу сутність, споглядаємо і сам образ, що у безпосередньому спогляданні стає певною дійсністю, яка є видовишно-суб'єктивною. Образ є не річчю, а її конкретним відображенням, маючи риси, як цієї речі, так і певної ідеї, тобто він уречевлена ідея й ідеалізована річ. Він рухомий і дає простір для інтерпретацій.

Мета нашого дослідження – простежити особливості поезії шістдесятництва у контексті ейдологічної лірики, а також визначити її семіотичну природу.

Розвиток людства завжди зазнає трансформації, яка веде до вивільнення слова. На думку Г. Почепцова, це «перехід від слова-міфу до слова-ритуалу, а далі вже стоїть слово-смысл. В оболонці того ж самого слова може бути заховано зовсім інші речі, на які слід по-різному реагувати. Заборону порушувати не можна, хіба що тільки там, де це дозволено» [6]. Такий перехід призводить до збільшення вербальної складової і зменшення складової подієвої. Наприклад, ритуал може не включати жодного слова, адже слугує для підтримання ідентичності, а слово-міф формує цю ідентичність. Слово-смысл може зруйнувати її, оскільки отримує волю для інтерпретації. Г. Почепцов наголошував на можливостях таких переходів: слово-міф – слово-ритуал – слово-смысл. У сучасному суспільстві можливий ще один варіант – слово-гра. Шістдесятники, на думку Г. Почепцова, переводили слово-міф у розряд слова-смыслу, намагаючись або спростувати його, або просто подискутувати з ним. Отже, вони руйнували слова-міфи, що були базовими для тогочасного суспільства.

У цій ліриці були наявні дві конфліктні ідентифікації: перша – ідентифікація Радянського Союзу, друга – ідентифікація нового життя у старій державі. Саме цим можемо пояснити достатню кількість текстів, які можна зарахувати до референтної лірики, і появу текстів, які належать до лірики ейдологічної.

На думку Г. Почепцова, дисиденти були «медіа-людьми, трансляторами смислів, причому тих смислів, які повністю суперечили тогочасній картині світу. Тому транслювати ці смисли можна було дуже обмеженому колу спільників. Це була комунікація за дружніми й родинними зв'язками, бо всі інші відразу обривалися» [6].

Він виводить такі причини формування дисидентства: внутрішні переконання, які досить часто з'являлися як наслідок сімейних чи дружніх переконань, підтримка заходу, тиск радянської системи, робота КДБ зі створення власних агентів у цьому середовищі.

Шістдесятники породжували інший, альтернативний інформаційний потік, були речниками тієї інформації, що базувалася на іншій моделі світу. Таким чином, маємо радянську модель та модель, яку пропонувало шістдесятництво. Влада ж зацікавлена у безальтернативності, тому вона блокує ті інформаційні джерела, що орієнтують на альтернативу, і намагається утримувати у масовій свідомості власну модель. Але віртуальна модель шістдесятництва поступово переходила у світ реальний. Як зазначає В. Агеєва, «після проголошення державності патріотичну риторичну шістдесятництва почали сприймати як архаїчну, письменник утратив роль вождя й пророка» [1, с. 85]:

*Продажні поети 60-х мали б тішитись,
що все закінчилось так успішно;
адже скільки було небезпек,
а бач – вижили, повернули кредити,
хіба що бойові рани
нитимуть під час циклонів,
ніби під час місячних.
(...)*

*«Поезія пишеться горлом,
але це горло безнадійно застуджене» [5, с. 10]*

Сергій Жадан, вірш якого ми процитували, як і його молоді сучасники, мав двоїсте ставлення до «батьків-шістдесятників» (В. Агеєва). Поет говорить, що вони боролися за свободу, але поезія пишеться горлом, а горло не має вже голосу. А ось як говорить про побратимів-шістдесятників І. Світличний у поезії «Парнас»:

*І враз ні стін, ні ґрат, ні стелі.
Хтось невидимий ізбудив
Світ Калинцевих візій-див,
Драчеві клекоти і хмелі,
Рій Вінграновських інвектив,
Чаклунство Ліни, невеселі
Голобородькові настелі
І Стусів бас-речитатив... [9, с. 29].*

Світличний не через предметність, а через образ-індекс намагається розкрити сутність сучасного йому світу.

Це світ не лише обшуків, допитів – це світ Ліни Костенко, Івана Драча, Ігоря Калинця, Миколи Вінграновського, тобто світ пошуків, свободи, чаклунства та «візій-див». Світ насичений, сповнений вражень та відчуттів, світ нескорений:

*Не вірю в будень, побут, клопіт –
В мізерію, дрібнішу тлі.
Вщухає суєтна тривога.
І в небесах я бачу Бога,
І Боже слово на землі [9, с. 29].*

Протест шістдесятників був зумовлений не тільки певною авторською позицією, але й зміною ціннісних орієнтирів. Вони, на думку Л. Тарнашинської, здійснили прорив крізь здискредитовану традицію, що полягав не лише в актуалізації онтологічної пам'яті, але й у спробі переосмислити мету та завдання мистецтва. Розглянемо, наприклад, поезію І. Драча «Балада про випрані штани». Візуально ця поезія нагадує зразок референтної лірики, адже автор детально описує реальний епізод свого життя:

*Замурзався я на роботі – і мати примітила зразу
Заплямлені солідолом ще путні сірі штани.
Баняк на плиту поставила. Дістала з полиці мило.
А місяць у білих споднях з батьком у шахи грав.
Далеко овозжене місто на сон голубий мостилося.
Смачною була після пива густа кабачкова ікра [4, с. 30].*

Якщо для соцреалістичної традиції було типовим звертатися до жанру балади у героїко-трагічному контексті, то Драч іронізує, присвячуючи баладу чистим штанам:

*Відгонили грушами хмари. У вітрі топилися шепоти.
Сад колихався солодко на гойдалці тишини.
А на пружинистій шворці, звішені за манжети,
Пришпилені гострими зорями, в небо йшли штани [4, с. 30].*

Драч зображає у цьому вірші родинну ідилію, але не за допомогою щасливо-спокійних образів батька-матері, а змальовуючи один із післяробочих вечорів, у якому є місце для побуту, пива, кабачкової ікри та нічної тиші. Це вже не світ речей, а світ образів: штани, «пришпилені гострими зорями».

Розглянемо докладніше зони предметної сфери, відображені у поетичному тексті.

Фізична зона: рух («замурзався на роботі», «мати примітила зразу», «баняк на плиту поставила», «дістала з полиці мило», місяць з батьком у шахи грав, місто на сон мостилося, сад колихався на гойдалці тиші, шли в небо штани), запах («відгонили грушами хмари»), розмови («у вітрі топилися шепоти»).

Соціальна зона представлена у єдності суб'єктів (мати, батько, місяць, штани, місто, хмари, шепоти).

Психологічна зона: спокій, затишок (пиво, смачна кабачкова ікра, вечір, тиша).

Біологічна зона: життя без протиставлення смерті чи загибелі, життя, цінність якого в деталях та дрібницях.

Найактивніше представлена фізична зона, що звучить інакше завдяки метафоризації, прив'язці до сподіваного несподіваного.

Відбувається повернення до натурфілософізму, активізується мотив сонцепоклонництва, що був характерною рисою початку ХХ ст. (А. Казка, П. Тичина). Єдність людини і природи зазвучала потужніше, природа не сприймається тепер лише як виразник чи акумулятор людських почуттів та вражень:

*Я ваші душі кпином обмину,
Я не поставлю їх на п'яні карти,
А що сонця за дорогу ціну,
То сонце завжди серця варте [4, с. 31].*

Органічною частиною людського буття стає усе, що бачить поет:

*Хай же день буде з чистого неба,
Із струнких, ніби мислі, тополь,
Із пекучих солоних невдач
Та прийдеших манливих здобутків.
А «Добриденень» – тоді добридень,
Коли іскри летять з-під ніг,
І земля хитається палубою
Од моєї швидкої ходи... [4, с. 31].*

Лірика шістдесятих зберігає одну з основних опозицій соцреалістичної лірики: «добро – зло». Проте вона отримує інше забарвлення, зосереджуючись не на соціалістичному державотворенні і державобудівництві, а на загальнолюдських цінностях і моральних якостях (згадаймо поезію В. Симоненка «Злодій»). Немає опозиції «чужі – свої», є протиставлення «ліричний герой – інші», «ліричний герой – хтось». Однією з головних опозицій є «світ, який маємо – світ, який мав би бути». Перший елемент зринає як доказ неправильно обраних життєвих і моральних орієнтирів, що призводить до суспільної деструкції.

Розглянемо деякі опозиції, змодельювавши семіотичний квадрат до поезії М. Вінграновського «Сестри білять яблуні в саду...».

*Сестри білять яблуні в саду.
Мати білять хату та у хаті.
Біля хати білий батько на канапі
Вигріває війни та журбу.
Мати білять яблуні в саду.
Мати білять хату та у хаті.
Біля хати білий батько на канапі...
Мати білять яблуні в саду.
Мати білять хату. Білять хату... [3, с. 77].*

У цьому вірші можемо простежити такі паралелі: «мати – батько», «родина – війна» (рис. 1).

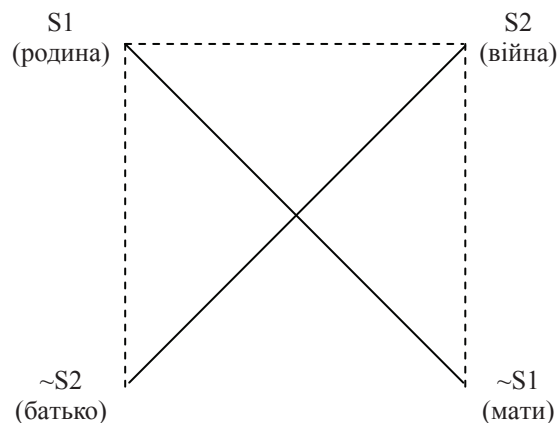

Рисунок 1

Сад, мати, сестри, побілена хата – символ родинної ідилії. А батько, який «вигріває війни та журбу», – символ війни. Автор використовує прийом віддаленої зйомки у побудові твору: картинка поступово віддаляється – зникає війна, батько, мати, і лишається побілена хата. Цікавою є опозиція «родина – війна». У референтній ліриці частіше натрапляємо на опозицію «війна – мир». В ейдологічній ліриці опозиції стають більш символічними. Очевидно, що родинна ідилія, тиша і спокій символізують мир, але цей мир із присмаком гіркоти, і важливішим є те, що вся родина разом, а не проповіді й декларації всемогутності та сили народу-переможця.

Розглянемо сфери аналізованого поетичного тексту:

Фізична: рух та спокій («сестри білять яблуни», «мати білять хату», «батьк вигріває війни та журбу»).

Соціальна сфера: мати, батько, сестри (герой сприймає себе окремо від них і водночас частиною родини, адже використовує номінанти, що вказують на спорідненість, а не, до прикладу, домінанти «чоловік», «жінка», «дівчата»).

Психологічна: мовчанка та спокій (мовчки білять, мовчки батько сидить на канапі)

Біологічна: хвороба та старість батька («білий батько на канапі Вигріває війни та журбу»).

У творі два простори: постір хати (у ньому мати) та простір саду (у ньому сестри). Два білих простори, які намагаються привести до ладу після війни, замалювати повоєнне згарище.

Важливою ознакою ейдологічної лірики є складність опозицій, які не завжди мають яскраво виражений антонімічний характер. Не є типовими опозиції «вороги – герої», «ми – вони», «чуже – своє». Принцип моделювання світу такий: є те, що ми маємо, і те, що має бути. Визначальним стає культ слова, батьківщини, матері, значущості окремої людини.

Як зазначає Л. Тарнашинська, шістдесятники мали «унікальну можливість заговорити до свого народу промовистим Словом, яке «вбиралося» в нові зміст і форму, – і вже цим, а ще щирістю, проникливістю, незвичною доти дражливістю, ба навіть виключністю приваблювало звичного до «соцреалістичного» ширвжитку читача» [11, 59].

Ця лірика вже не могла послуговуватися іконічними знаками, але й до знаків-символів поки що не зверталася, а тому використовувала здебільшого знаки-індекси. Художнє зображення в індексальних текстах є дискретним, у зв'язку з чим воно частково втрачає у референтності. Таким текстам властивий риторичний план означеного та ідеологічний план означуваного. Відношення явища до сутності сприяло тому, що шістдесятники почали заперечувати іконічну схожість між планами вираження та змісту. Вони усвідомлено створювали новий простір, намагаючись вирватись із соцреалістичного дискурсу, але при цьому зберегти національну традицію і шукати власний інноваційний прорив. Якщо проаналізувати опозиції у семіотичному квадраті, то можна помітити, що вони відрізняються від тих, що були представлені у референтній ліриці. Семіотичний квадрат дав нам змогу простежити зміну полюсів: те, що раніше вносили у позитивну опозицію, стає негативною і навпаки. Найтиповіші опозиції «індивідуальне – загальне», «своє – чуже». Індивідуальним є маленька людина, дитина, природне явище, почуття. Своїм – родина, Україна, мати. «Я» набуває позитивного звучання. «Вони».

Зміна акцентів призвела до зміни образної системи, а знаки-ікони змінилися знаками-індексами, що у новому контексті зазвучали по-новому: герой в ейдологічній ліриці – маленька людина, що не перевертає чи руйнує світ, а виживає у ньому, залишаючись справжньою, мир в ейдологічній ліриці – любов, щаслива родина.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Агеєва В. Апологія модерну: обрис ХХ віку / В. Агеєва. – К. : Грані-Т, 2011. – 408 с.
2. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької. – Л. : Літопис, 2001. – 832 с.
3. Вінграновський М. Вибрані твори / М. Вінграновський. – К. : Дніпро, 2004. – 832 с.
4. Драч І. Ф. Берло: книга поезій / І. Ф. Драч. – К. : Грамота, 2007. – 912 с.
5. Жадан С. Історія культури початку століття : вірші / Тексти рос. та укр. мовою / С. Жадан. – М. : АРГО-РИСК ; Тверь : Kolonna, 2003. – 104 с.
6. Почепцов Г. Люди як медіа: шістдесятники й альтернативні інформаційні потоки [Електронний ресурс] / Г. Почепцов. – Режим доступу: <http://osvita.telekritika.ua/material/2069>
7. Сверстюк Є. Блудні сини України / Є. Сверстюк. – К. : Знання, 1993. – 256 с.
8. Сверстюк Є. Українська література: християнська традиція / Є. Сверстюк // Сучасність. – 1992. – № 12. – С. 137–145.
9. Світличний І. О. Серце для куль і для рим : Поезії. Поетичні переклади. Літературно-критичні статті / І. Світличний; передне слово І. М. Дзюби. – К. : Рад. письменник, 1990. – 581 с.
10. Суть: з якою метою? («За круглим столом» – Віталій Дончик, Володимир Панченко, Лукаш Скупейко) [Текст] / В. Дончик, В. Панченко, Л. Скупейко // Слово і час. – 2012. – № 12. – С. 3–20.
11. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління / Л. Тарнашинська. – К. : Смолоскип, 2010. – 632 с.